

ELEVEN KÖVEKBEN LÁTNIA MÚLTAT

Scarbantia római Fórumának lehetséges rekonstrukciója: egy római közösségi tér életre keltésének szépségei és nehézségei

TARTALOM

- I. Absztrakt
- II. A helyszín
- III. Helytörténet
- IV. Kutatástörténet
- V. Analógiák földrajzi vagy időbeli hasonlóságok alapján
- VI. Ismert részek feldolgozása
- VII. Feltételezések
- VIII. A rajzok bemutatása
- IX. Jelenlegi megjelenítés
- X. Jövőbeli lehetőségek
- XI. Források

I. Absztrakt

Sopron környéke már a bronzkorban is lakott volt, de várossá a római uralom alatt vált. A 2. század első felében már kőépületek szegélyezték az áthaladó Borostyánkő utat és a mellette fekvő, gondosan kiépített Fórumot. A célom, hogy az eddig feltárt és rendelkezésre álló adatok alapján újra életre keltsem a Fórum insulát, amely 4,5 méterrel fekszik a jelenlegi utcaszint alatt.

Elsődlegesen a régészeti adatok összegyűjtése és összeillesztése volt a feladatom, ugyanis bár már a 19. század végéről származnak régészeti leírások erről a területről, és azóta is számos ásatást végeztek itt, még nagyon sok az ismeretlen. Illetve az akkori országos tendenciáknak megfelelően még a 20. század közepéről is számos olyan helyszínrajz készült, ami koordináták és más adatok hiányában csak nagy vonalakban helyezhető el a területen, így ezeket csupán az épületek jellegére tudtam vonatkoztatni, pontos méretek és távolságok megállapítására nem. Segítségemre voltak a Soproni Múzeum régészei, akik megosztották a rendelkezésre álló adataikat és további publikációkat javasoltak.

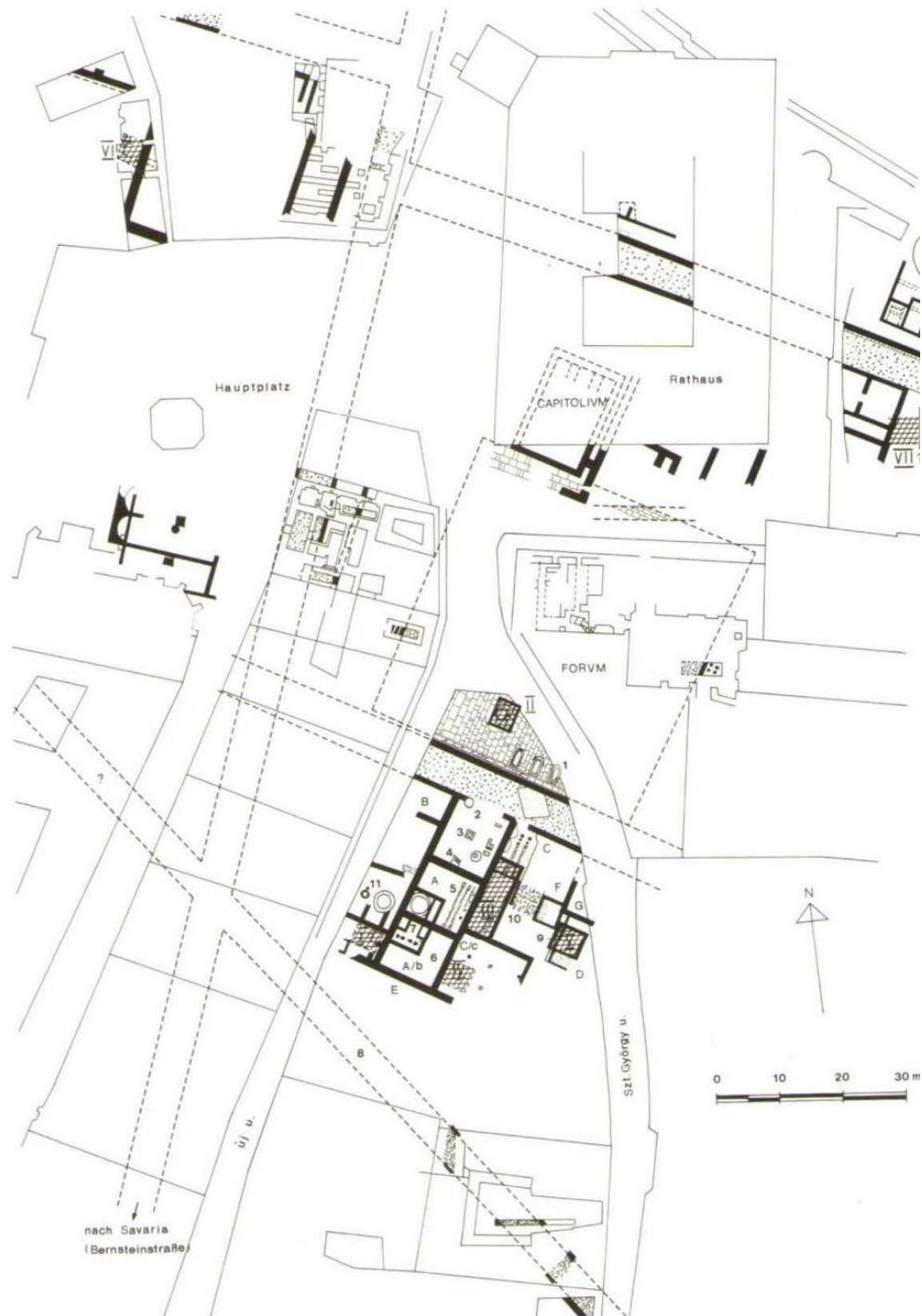
A publikációkban és felmérési rajzokban szereplő információk kívül felhasználtam magukat az épületmaradványokat. A déli rész egy szakasza ugyanis ma is látogatható az ott álló épület pincéjében, nagyjából az eredeti helyen, ugyanis állagmegóvás céljából mindent kiemeltek, majd az addig készült mérések alapján visszahelyezték, így bár in situ-nak nem nevezhető, mégis a különböző részek kapcsolatát hitelesen mutatja be. Ezt a helyszínt és a Soproni Múzeum kőtárának egy részét használtam fel, 3 dimenziós térszkennelési technológiát használva.

Mindezeknek az adatok alapján elsőként összeillesztettem az ismert helyű, illetve az ismert jellegű területeket egy alaprajzra, majd ezek alapján lehetséges kiegészítéseket készítettem, és ezeket Vitruvius Tíz könyv az építészetéről c. munkája és hasonló pannoniai és norricumi településekről származó analógiák segítségével megpróbáltam digitálisan visszaépíteni, számítógépes modellt alkotva.

Nem állítható (és nem is célom), hogy ez az elméleti rekonstrukció teljesen megfelel(jen) a kétezer évvel ezelőtti állapotoknak, de a legfrissebb információkat használva a jelenlegi tudásnak megfelelően egy lehetséges képet ad Scarbantia egykori központjáról.

II. A helyszín

Scarbantia foruma a mai város szívében fekszik, alig néhány háznyira a Fő tértől. Északi része a mai Városháza, illetve az azt megkerülő Városház utca alá esik. Keleti fele a Szt. György utca első házai alatt kerül el. Déli része felett a Szt. György utca, Új utca torkolatában álló, egykori világháborús foghíjtelekre épült ház kerül el, ennek jelentősége, hogy építése előtt itt volt lehetőség az forum környezetében az eddigi legkiterjedtebb kutatásokat végezni. Nyugatról szintén házak kerülnek el felette, mindegyik, akárcsak a keleti oldal épületei műemléki védelem alatt áll, így ezeken a területeken nehézkes bármiféle ásatás.

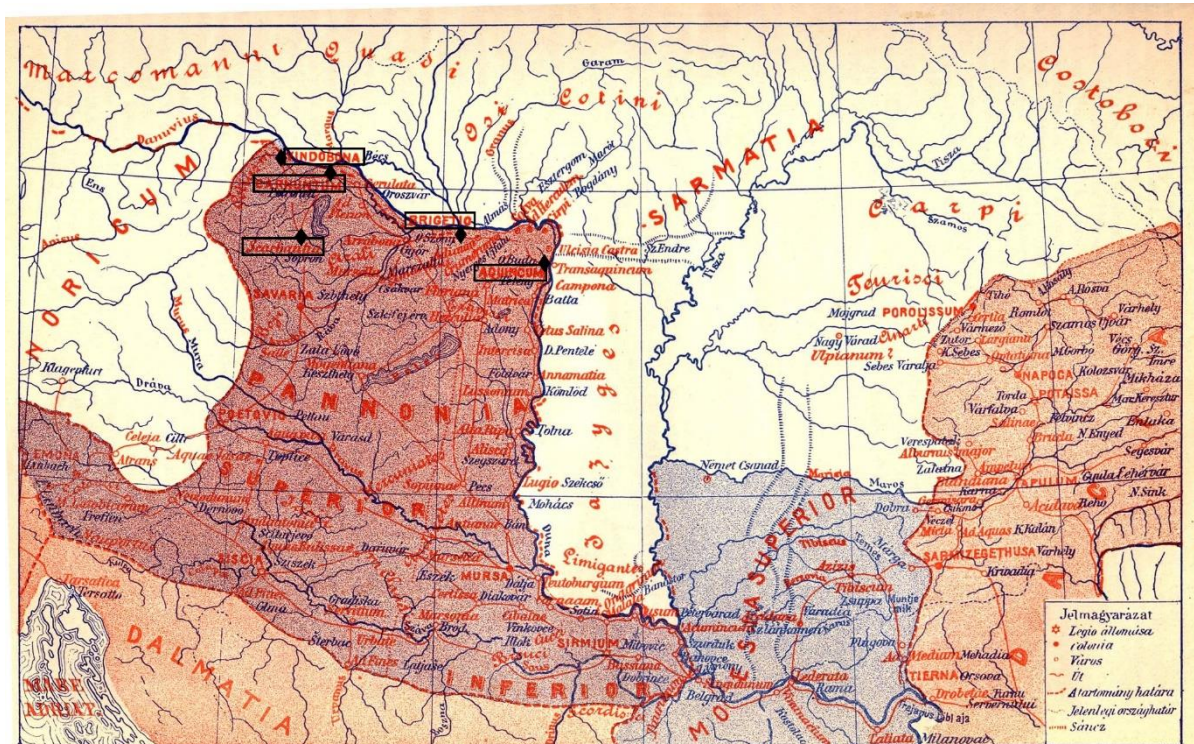

1. kép: Gömöri János térképe a forumról és környezetéről, feltüntetve a jelenlegi beépítést. A Borostyánkőút iránya tévesen szerepel itt még, az párhuzamosan fut a forummal.

III. Helytörténet

A mai Sopron környéke hosszú idő óta lakott volt. A római csapatok Augustus uralkodása (Kr. e. 27- Kr u. 14.) alatt jelentek meg először itt, és építettek több elszórt katonai táborot favázás és vályogfalú épületekből¹. Később az elszórt táborok helyett elkezdett kiépülni a település a mai helyén, melynek jelentősége az itt húzódó észak-déli és a kelet-nyugati út kereszteződéséből fakadt, előbbinek jelentős kereskedelmi szerepe volt, ugyanis a Borostyánkő út Carnuntum és Savaria közti szakasza. Emiatt az 1. században a veteránok mellett kereskedők kezdtek beköltözni és Tiberius császár (Kr. u. 14-37) engedélyével jött létre az első település, amiről írásos emlék is maradt, ugyanis Plinius említi Oppidum Scarbantia Julia néven².

Egy Szombathely mellett talált felirat³ tanúsága szerint a város később municipiumi rangot kapott, mégpedig a felirat alapján – Municipium Flavium Augustum Scarbantia – a Flaviusok uralma idején, tehát Kr. u. 69-96 között. Legkorábban ekkor kezdődhettek a korábbi épületek kőbe való átépítése a városban, azonban valószínűleg inkább a 2. század elejére tehetőek ezek, az ásások során talált téglák legio pecsétéi alapján.

2. kép: Dr. Kuzsinszky Bálint térképe Pannoniáról, rajta kiemeltém a legiók állomáshelyeit, melyek pecsétjét megtalálták a Forum környezetében.

Ezek a Legio I Adiutrix (Leg. I Ad), a Legio X Gemina Pia Fidelis (Leg. X GPF) és a Legio XI Claudia Pia Fidelis (Leg. XI CPF) pecsétéi láthatók⁴, és a fennmaradt feljegyzések jól dokumentálják az egyes legiók táborhelyeit évről-évre. Így tudható, hogy a Leg. I Ad a

¹ Póczy Klára: Scarbantia – Die Stadt sopron zur Römerzeit, Budapest 1977. 4-5.

² Póczy: Scarbantia, 9.

³ Póczy: Scarbantia, 14.

⁴ Bella Lajos: Scarbantiai emlékekről, In: Archeológiai Értesítő 14, 1894, 76.; és Gömöri János, Scarbantia fóruma. Das Forum von Scarbantia, Soproni Szemle kiadványai, Új sorozat 14. 1985. 62-66.

második század legelején érkezett Pannoniába, és 117-138 között állomásozott Brigetioban, a mai Szöny területén. A Leg. X GPF, amely 103-ban Aquincumban (Óbuda), majd 114-től Vindobonában (Bécs) állomásozott. A Leg. XI CPF volt időrendben a legkorábbi Pannoniában állomásozó a felsoroltak közül, 101-ben érkezett Brigetioba, és még 114 előtt áthelyezték Moesia Inferiorba, ám a brigetioi tartózkodás alatt részt vettek 101-106 között Traianus daciai hadjáratában, így valószínűleg ezalatt nem vettek részt scarbantiai építkezésben. Ezek alapján legkorábban 110 körül kezdődhetnek jelentős átépítések Traianus uralma alatt. Azonban feltételezhető egyes téglák másodlagos felhasználása, ami későbbre tolhatja az építkezések idejét.

Különösnek találtam, hogy a talált pecsétek Vindobonában, Brigetioban, esetleg Aquincumban állomásozó legióktól származnak, míg a legközelebbi állomáshely Carnuntum volt, amivel már bizonyosan kiépített út kötötte össze Scarbantiát, azonban a 71-114 között itt állomásozó Legio XV Apollinaristól nem található pecsét az eddigi feltárások anyagában, erre azonban nem találtam magyarázatot.

Ebből az időszakból származhat a Fórum épületeinek első fázisa nagyrészt, beleértve az északi Capitoliumi szentélyt, a déli Curiát és feltehetőleg a keleti és nyugati oldalon elhelyezkedő kérdéses funkciójú épületeket. Egyes feltételezések szerint az építkezések egészen Antonius Pius uralkodásáig (138-161) húzódhattak ugyanis fellelhetőek az ő nevét viselő bélyegek is⁵, vagy jelezhetik egy felújítást is az uralma alatt

Bizonyos, hogy volt egy nagyobb át- vagy újjáépítés még a római időszak alatt, ez jó eséllyel a markomann háborúk pusztítása után történhetett, akik 170-171 körül észak felől a Borostyánkő út mentén törtek be a Római Birodalomba, és áthaladtak Scarbantián. Marcus Aurelius hadjárta üzte ki őket, és feltehetőleg ő adott utasítást a város újjáépítésére is.

Ezután a következő jelentősebb esemény a Fórum építészetében a rómaiak kivonulása volt Pannonia tartomány megszűnésekor, ami hatalmi űrt hagyott maga után. Megoszlanak a kutatók véleményei arról, hogy a kivonuló rómaiakkal a teljes lakosság távozott és a város elnéptelenedett, csak a környékbeli területeken éltek germánok majd avarok, vagy legalább egy ideig lakta még a várost a romanizálódott eredeti népesség. Sokáig tartotta magát az elmélet, hogy az 5. század után senki nem lakta a várost, ám a legfrissebb feltárások arra mutatnak, hogy legalább egy ideig éltek még itt olyanok, akik felületesen ismerték a római építészetet, ám a pontos technikákat nem ismerték, azonban ennek a megfejtése nem célja a dolgozatomnak, mivel elsődlegesen az első építési periódussal foglalkozom.

⁵ Bella: Scarbantiai emlékekről, 76. és Gömöri: Scarbantia Fóruma 66.

IV. Kutatástörténet

Régóta ismert volt, hogy Sopron területén egykor római település terült el, hiszen számos esetben kerültek elő feliratos táblák, oltárok, sírkövek, de az egykori város és annak elrendezése sokáig ismeretlen maradt.

Az első dokumentált ásatásokat az – akkor még ismeretlen helyzetű – Fórum területén Bella Lajos végezte a terület északi részén fekvő Capitoliumi szentélynél 1893-'94 telén az új Városháza építési telkén⁶. 1893-ban kezdődtek meg ugyanis az építési munkálatok, amely során római leletek és falak bukkantak elő a lebontott három ház helyén. A tél beálltaig a munkálatok nem álltak le egy ásatás miatt, ezért Bella az alapok ásása miatt előkerülő leletek mentésére és falak dokumentációjára szorítkozott, ami értékes információforrásnak számít, ugyanis, mint ahogy az Archeológiai Értesítő 1894. évi számában⁷ leírja egyes részeken, ahol a falak túl vastagok voltak, és csákánnyal már nem boldogultak a bontásukkal – mint például az egykori városfal 2,5-3 méter vastag falainál – ott dinamittal robbantották át a közel kétezer éves falakat.

Végül a tél beálltaival a munkálatok amúgy is szüneteltek volna, így megkapta az engedélyt a részletesebb kutatásra. Fő fókusz a terület délnyugati része volt, onnan ugyanis korábban fehér márványtöredékek kerültek elő, amik arányai alapján legalább kétszeres embernagyságú szobrokat sejtettek. Ezen a területen ásatva megtalálta a szobrok további töredékeit, amelyek két nőalakhoz és egy férfialakhoz tartoztak, ezek közül egyiket Minervaként azonosította. Későbbiekben a három szobor, mint a Capitoliumi Triász lett ismert, Jupiter, Juno és Minerva hármasként. Ez alapján az épületet, mint Capitoliumi szentélyt tartják számon. A leírásból kevés építészeti szempontból releváns információ derül ki, úgy tűnik Bella csak az épület belső területére szorítkozott. Azt viszont leírja, hogy az északi falból⁸ két szélesebb lép ki, majd véget ér, így ezen a részen három fülke alakul ki, amelyeknek festése még akkor is látható volt.

A következő ásatás ezen a területen Radnóti Aladár nevéhez fűződik 1950-ben, azonban erről csak említések találhatók⁹ és utalást rá, hogy ezen a területen végzett feltárásokat, mivel nem publikált leírásokat, mindössze egy rövid bekezdést találtam erről az ásatásról a Soproni Szemle 1955. 4. számában, ahol említik, hogy egy 4. században átépített római épület alapfalait találták meg udvarán egy kúttal, illetve egy fényképet, amelynek pontos készítés helye ismeretlen. A leírás alapján azonban feltételezem, hogy a római épület fala és a kút azonos azzal, amelyet Gömöri János tárt fel 1979-ben kezdődő több éves ásatása során ugyanezen a területen.

A következő jelentős ásatás Póczy Klára nevéhez fűződik, aki 1958-1974 között több alkalommal is végzett feltárásokat a belváros több részén is. Az ő nevéhez fűződik a Capitoliumi szentély bejáratának feltárása is, ahol megállapította, hogy a szentélyhez lépcsők vezettek fel a Fórum kövezetéről és négy oszlop állt a lépcsősor tetején¹⁰. Illetve minden feltárt fal- vagy útszakasz irányát meghatározta az észak-déli tengelyhez képest, ez a szentély esetén 18°-kal tér el keletre ettől.¹¹ Ezen kívül nem találtam olyan forrást, amely részletesebb adatokba bocsátkozott volna, egyedül két fényképet sikerült találnom a

⁶ Bella: Scarbantiai emlékekről, 74-76.

⁷ Lásd 4. jegyzet

⁸ Az Archeológiai Értesítőben megjelenő leírásában Bella ezt keleti falnak nevezi, valószínűleg a hibásan tájolt építési helyszínrajzra hagyatkozva, ami 49°-kal tér el a valós észak-dél tengelytől. Bővebben Szakál Ernő ír a kérdésről. (Szakál Ernő: Hitelesítő ásatást kér Scarbantia kapitoliumának temploma! In: Soproni Szemle, 1965. 4., Helytörténet-írásunk időszerű kérdései, 330-334.

⁹ Gömöri: Scarbantia fóruma, 2.

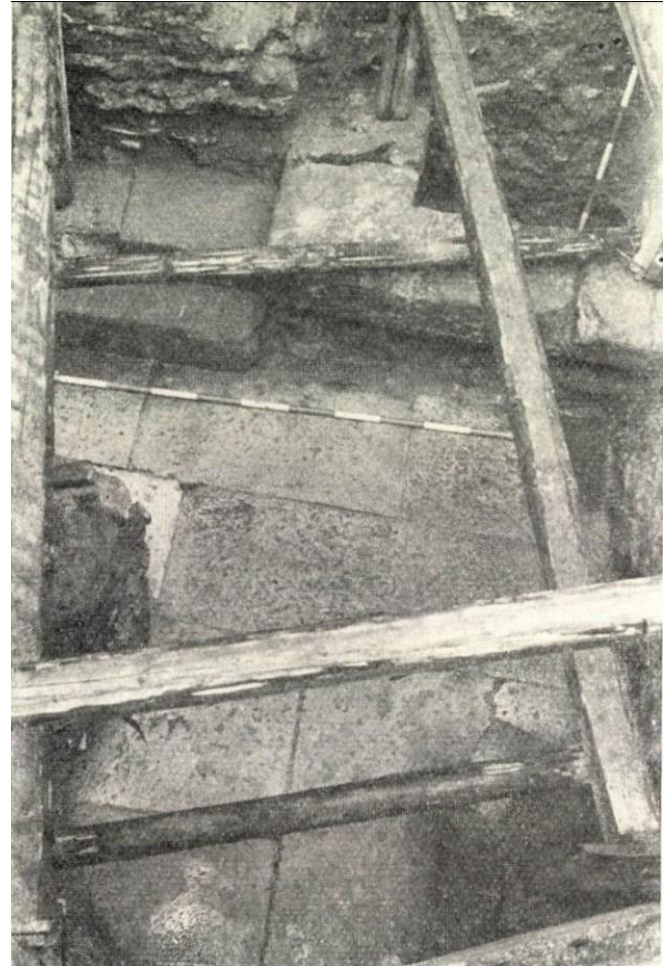
¹⁰ Póczy Klára, Scarbantia – Die Stadt Sopron zur Römerzeit, Budapest 1977. 17.

¹¹ Póczy Klára, Die Anfänge der Urbanisation in Scarbantia, In: Acta Archeologia Hungaria 23, 1971, 95-97.

szentélybe vezető lépcsőkről¹², ám ezek nehezen használhatók pontos adatok mérésére, inkább nagyságrendi léptéket tükröznek. Van azonban egy fontos részlet, ami kiderül a fényképek alapján, ugyanis a lépcső előtt nem jelenik meg a szegély összes többi szakaszán jelenlévő vízvezető csatorna. A második képen az is látszik, hogy a szentély az első lépcsőfokkal kijjebb ugrik, mint a mellette csatlakozó fal, így még ha kis mértékben is, de

3. kép: Póczy Klára felvétele a Capitoliumi szentély lépcsőjének középső szakaszáról

4. kép: Póczy Klára felvétele a Capitoliumi szentély lépcsősarkáról és a hozzákapcsolódó későbbi épületfalról

bizonyos, hogy nem követi a Forum szegélyének vonalát, hanem beljebb lép a kövezetre. Nem találtam olyan minőségű képet erről a részletről, amely egyértelműen meghatározná, hogy a lépcső sarka után megjelenik-e a vízvezető csatorna.

Ugyanebben az időszakban tárta fel Póczy a Forum északkeleti sarkát¹³, két egymást metsző, az insulát határoló utat az északkeleti saroknál, illetve az ezek mellett álló épületek egy részét, melyek ma is megtekinthetők a Scarbantia Régészeti Parkban.

Ezen kívül a város több pontján feltárta a Borostyánkő út szakaszait, és meghatározta ezen szakaszok tengelyét¹⁴ is az észak-déli irányhoz mérten. Ezek bár nem teljes mértékben azonosak, de a legnagyobb különbség az értékek között is mindössze 3°, ami a szakaszok rövidege miatt akár mérési hiba is lehet, de az értékek átlaga megegyezik a Capitoliumi szentélynél meghatározott 18°-kal, így kimondható, hogy a Forum tere párhuzamosan fekszik a Borostyánkő úttal.

¹² Póczy: Anfänge die Urbanisation in Scarbantia, 98.

¹³ Póczy Anfänge die Urbanisation in Scarbantia, 95.

¹⁴ Póczy Anfänge die Urbanisation in Scarbantia, 96-97.

A Forum legtöbb részletét feltáró kutatásokat Gömöri János végezte, a terület déli felén, több részben. A nagyszabású feltárás 1979-1982 között folyt¹⁵, elsősorban a Szt. György utca Új utca találkozásánál álló világháborús foghíj telken, egy új épület munkálatainak megkezdése előtt. Ekkor került elő a déli szegély, mögötte egy, a tér kövezetéhez képest megemelt porticus járószintje, az oszlopok helyével és tőle délre egy többször átépített, de eredetileg valószínűleg három egymásból nyíló teremből álló épülettel, amit Curiaként azonosít¹⁶. Emellett előkerül egy D szentélynek nevezett épület¹⁷, kelet-nyugat hossz tengellyel. Ugyanekkor a porticus előtt a kövezeten előkerül két lovasszobor talapzata és néhány felirattöredék¹⁸. Később, már a ház alapozásához kapcsolódó földmunkák során az eddigi két lovasszoborbázis mellett egy harmadik sarka is előkerült¹⁹ a munkagödör szélesítése közben.

5. kép: A D szentély sarka mellette a pillértöredékkal.

A Póczy Klára által meghatározott északi szegélytől már méréssel meg lehetett határozni a Forum észak-déli kiterjedését és ez alapján a Vitruviusnál megadott arányokat használva már meg lehetett határozni a hozzávetőleges szélességet, és ez alapján indultak meg a célzott ásások a keleti és nyugati szegély után.

1981-ben kezdődtek meg az ásások az Új utca 4. alatt álló ház pincéiben keskeny kutatóárkokban, ahol előkerült egy pódiumépület belső padlózata, annak nyugati, pirosra festett vakolt fala, majd végül a forumkövezet is, a vízvezetőcsatornával és három lépcsőből

¹⁵ Gömöri: Scarbantia fóruma, 2-3.

¹⁶ Gömöri: Scarbantia fóruma, 42.

¹⁷ Gömöri János, Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia, In: Carnuntum Jahrbuch 1991, 62-64.

¹⁸ Gömöri: Scarbantia fóruma, 6., 21., 43.

¹⁹ Gömöri: Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia, 57.

álló lépcsősorral, ennek teteje egy magasságban volt az épület belsejében feltárt padlószinttel, tetején számos oszloptöredék hevert, így feltételezhető, hogy oszlopsor állt rajta²⁰.

Ezután a keleti szegélyt kezdték kutatni, hogy a pontos kiterjedés meghatározható legyen, és ez a Szt. György utca 1. számú ház udvarában került elő, a vízvezető csatornával, illetve közvetlenül hozzacsatlakozva egy padlófűtéses épülettel, melyet falvastagsága miatt Gömöri János emeletes épületnek tart.²¹

Ezzel a forum kövezet kiterjedése meghatározhatóvá vált, azonban dolgomat nehezíti, hogy Magyarországon gyakran hiányoznak pontos helymeghatározások, koordináták a feltárási helyszínrajzokról, amik megnehezítik a biztos adatok megadását.

Legbiztosabb pontom a tér északnyugati sarka, annak helyzetét ugyanis Gömöri János egy 2001-es kutatóárokban meghatározta, és a Városháza délnyugati sarkához viszonyította²², ez alapján azt pontos koordinátákkal meg tudtam határozni, és ehhez viszonyítva felszerkeszteni a tér kövezett részét.

Az utolsó dokumentált ásatás a területen 2010-ben történt, amikor a Fő tér és a környékbeli utcák közművesítésével párhuzamosan több helyen is végeztek régészeti kutatásokat, és a Szt. György utca, Új utca torkolatában megtalálták a nyugati szegélyköveket, a vízvezető csatornát és mögötte a három lépcsőfokot, amit Gömöri János több helyen is dokumentált korábban ezen az oldalon. Gabrielli Gabriella feltárt egy negyedik lovasszobor talapzatot is, ami a felszerkesztett tér közepe táján helyezkedik el.

6. kép: A negyedik lovasszobor talapzata a Soproni Múzeum 2010-es ásatásokról beszámoló honlapjáról.

²⁰ Gömöri: Scarbantia fóruma, 25-27.

²¹ Gömöri: Scarbantia fóruma 29-30.

²² Gömöri János, Scarbantia maradványai a soproni Fő téren és körzetében. Régészeti kutatások 1971 és 2003 között (Remains of Scarbantia under the Main Square of Sopron) In: Kő kövön/Stein auf Stein, Festschrift für Ferenc Dávid, Budapest, 2013. 218.

IV. Analógiák földrajzi vagy időbeli hasonlóságok alapján

A rekonstrukció elkészítéséhez segítségül használtam olyan egykori római települések részletesebben kutatott elrendezéseit, melyek építése egybe esik Scarbantiáéval, vagy földrajzi közelségük alapján feltételezhetőek közös vonások. Ez alapján elsősorban Pannonia Superior és Noricum keleti területein fekvő municipiákat és katonai táborokhoz kapcsolódó polgárvárosokat vizsgáltam, azokra helyezve a hangsúlyt, ahol a forum legalább részben előkerült.

7. kép: Flavia Solva makettje, jobbra fent a forum feltételezett helyével

Ez alapján a felmerülő települések Flavia Solva (Wagna), Aelium Cetium (St. Pölten), Virunum (Zollfeld), Cannabiaca (Zeiselmauer), és Ovilavia (Wels) voltak Noricumban, míg Pannoniában Carnuntum (Petronell-Deutsch-Altenburg), Vindabona (Bécs), Brigetio (Szöny), Savaria (Szombathely) és Salla (Zalalövő). Ezek közül a fenti feltételeknek elsősorban a noricumai települések feleltek meg, így Carnuntum, Aelium Cetium és Flavia Solva régészeti adatait kutattam részletesebben.

Közülük Flavia Solva feltételezett fóruma a keleti és nyugati oldalak értelmezésében nyújthat segítséget, ugyanis hasonló elrendezésű épületek találhatóak egy porticussal körbevett nagyobb tér két oldalán. Itt ugyanis a keleti oldalon egy hosszanti elrendezésű épület fekszik, belső osztófalak nélkül. Ezt S. Groh basilicanak tartja, míg a nyugati oldalon egy perisztiludvaros ház helyezkedik el, aminek nem nevez meg funkciót. Ami miatt érdekesnek tartottam, az a hasonlósága Gömöri János felvázolt forum rekonstrukciójával, csupán a két égtáj van felcserélve. A scarbantiai forum nyugati oldalán Gömöri egy hosszanti basilicat feltételez, ami a forum kövezete és a Borostyánkőút között fekszik, míg a keleti oldalra vastagabb falú, esetlegesen osztott épületet helyez.

Carnuntum esetében tényleges régészeti ásatások nem hozták felszínre a forumot, azonban egy 2012-es tanulmányban nagy pontossággal meg tudták határozni a polgárváros elrendezését légi felvételek használatával. Ez alapján a forum egy hosszanti téren feküdt, amit porticus vett körül, és az északi, illetve déli részén álltak kisebb terekre tagolt épületek, a délkeleti esetében még a hypocaustum is kimutatható volt így. A különbség, hogy itt a feltételezett curia az északi részen helyezkedik el, közvetlenül egy szentélynek valószínűsíthető épület mellett, ám nem kizárható, hogy a déli oldal padlófűtéses terme is hivatali funkciót láthatott el.²³

Aelium Cetium esetében a korai periódus csak kis részben figyelhető meg a késő római ráépítések miatt, amelyek inkább a városi helytartó székhelyéhez tartozhatnak, semmint a

²³ Wolfgang Neubauer, Michael Doneus, Immo Trinks, Geert Verhoeven, Alois Hinterleitner, Sirri Seren and Klaus Löcker: Long-term Integrated Archaeological Prospection at the Roman Town of Carnuntum/Austria, In: Archaeological Survey and the City, 2012, 202-221.

forumhoz, amennyiben a korai periódusban az állt ott eredetileg. Az átépítések előtről egy porticusos épület maradt meg.²⁴

8. kép: Carnuntum forumának digitális rajza a légi felvételek és talajradaros vizsgálatok nyomán.

²⁴ Ronald Risy: Virunum – Lauriacum – Ovilava und/oder doch Aelium Cetium? Ein spätantiker Baukomplex unter dem Domplatz von St. Pölten. Mit einem Beitrag von Silvia Zenz, In: AUTHENTICITY AND EXPERIENCE Governor's palaces of Roman imperial period and the limes, 2019, 55-76.

VI. Ismert részek feldolgozása

A különböző publikációk és helyszíni felmérési rajzok összevetésével, sikerült nagy vonalakban képet kapnom a Scarbantia fórumot övező épületekről, különös tekintettel a déli oldalra és az északon fekvő Capitoliumi szentélyre, míg a keleti és nyugati oldalról sokkal kevesebb információ van, jórészt a felette álló műemléki épületek miatt, amelyek lehetetlenné tesszik a nagyobb, összefüggő területen történő kutatást. Most ezeket a számszerűsíthető információkat foglalom össze, nem az ásatások kronológiai sorrendjében, hanem ez egyes épületek szerint.

A Capitoliumi szentély a tér északnyugati felén fekszik, de nem annak tengelyében, pontos helyzetét azonban nem tudtam meghatározni, mivel Bella és Póczy is csak hozzávetőlegesen adja meg. Bizonyos, hogy legalább két lépcsőfok vezetett fel hozzá, amely Póczy ásatási fényképein is látszik, de a lépcsők pontos számát vagy méretét sehol nem közli. Leírja, hogy a lépcsők tetején négy oszlop állt, ami alapján prostylos típusú templomról beszélhetünk. Ugyanitt megjegyzi, hogy a szentély méretei megközelítőleg 10 x 35 méter.²⁵ Ez egybevág Bella leírásával, aki az északi részen 9,8 métert ír a falak távolságának. Leírja, hogy az északi falnál egymástól két méter távolságra két 1,5 méter vastag fal lép ki, 1,8 méterre²⁶, ezek alapján kiszámítható, hogy a létrejövő három fülke mérete az őket határoló falak között 2,4; 2; 2,4 méter, és ezek a falak bizonyosan festettek voltak. Ebben a három fülkében állhatott Jupiter, Juno és Minerva szobra.

A szentélytől nyugatra, az insula északnyugati sarka környékén Gabrielli 2010-ben egy a császári család védő isteneinek emelt oltárkövet tárt fel.

A Capitoliumi szentélytől keletre egy késő római periódusban a templomhoz hozzáépített rész feküdt²⁷, a tér középtengelyében, korábbi periódusról Póczy nem tesz említést, így ezzel dolgozatomban most nem foglalkozom.

Emellett állt valószínűsíthetőleg még egy szentély, aminek csupán két falrészletét ábrázolja Póczy egy nagy léptékű helyszínrajzon, így pontos méretek nem adhatók meg. Előtte, a kövezeten egy négyzetes alapú másfél méter magas szobortalapzat állt, benne egy táblával, amely felirata szerint Hercules előtt tiszteleg.²⁸

A keleti oldalon vastagabb, 90 centiméter széles falazatú épület állt, Gömöri ásatási fényképei alapján legalább két lépcsővel kapcsolódva a kövezethez. Északi része bizonyosan osztott volt, ahogy az ma is látható a Scarbantia Régészeti Parkban, ám az nem egyértelmű, hogy ez igaz-e a délebbi részre is, illetve, hogy egyáltalán egyetlen összefüggő épületről beszélhetünk. A déli részen ugyanis csak az ott álló házak udvarán volt lehetséges a feltárás, ami annyit mutatott biztosan, hogy azon a részen hypocaustummal volt ellátva az épület. A fal vastagsága eltér a más részeken feltárt 50-60 centimétertől, így Gömöri emeletes épületet feltételez.²⁹

A déli oldalon minden valószínűség szerint végigfutott a középső szakaszon hosszan feltárt porticus, ami 30-40 centiméterrel magasabb, mint a tér kövezete. A tér felé 70 centiméter vastag alapfal határolja, amely helyenként kiszélesedik kétszeresére, és a porticus oszlopainak szolgált alapul, amelyek a cseréptetőt tartották. Az oszlopcsarnok 5,5 méter széles volt, délről 50 centiméter vastag fal határolja. Ebben Gömöri nagyméretű oszlopalapot talált, ez alapján feltételezi, hogy eredetileg oszlopsor választotta el a következő teret a porticustól. A fal

²⁵ Póczy: Scarbantia, 17.

²⁶ Bella: Scarbantiai emlékekről, 76.

²⁷ Póczy: Die Anfänge der Urbanisation in Scarbantia, 109.

²⁸ Póczy: Scarbantia, 16., vö. Gömöri: Scarbantia fóruma, 41.

²⁹ Gömöri: Scarbantia fóruma, 29-30.

középső szakaszát nem tudta megvizsgálni, így, ha a befalazásban volt is középen ajtó, annak helye nem ismert, így én az oszlopsoros, korai változatot követem.³⁰

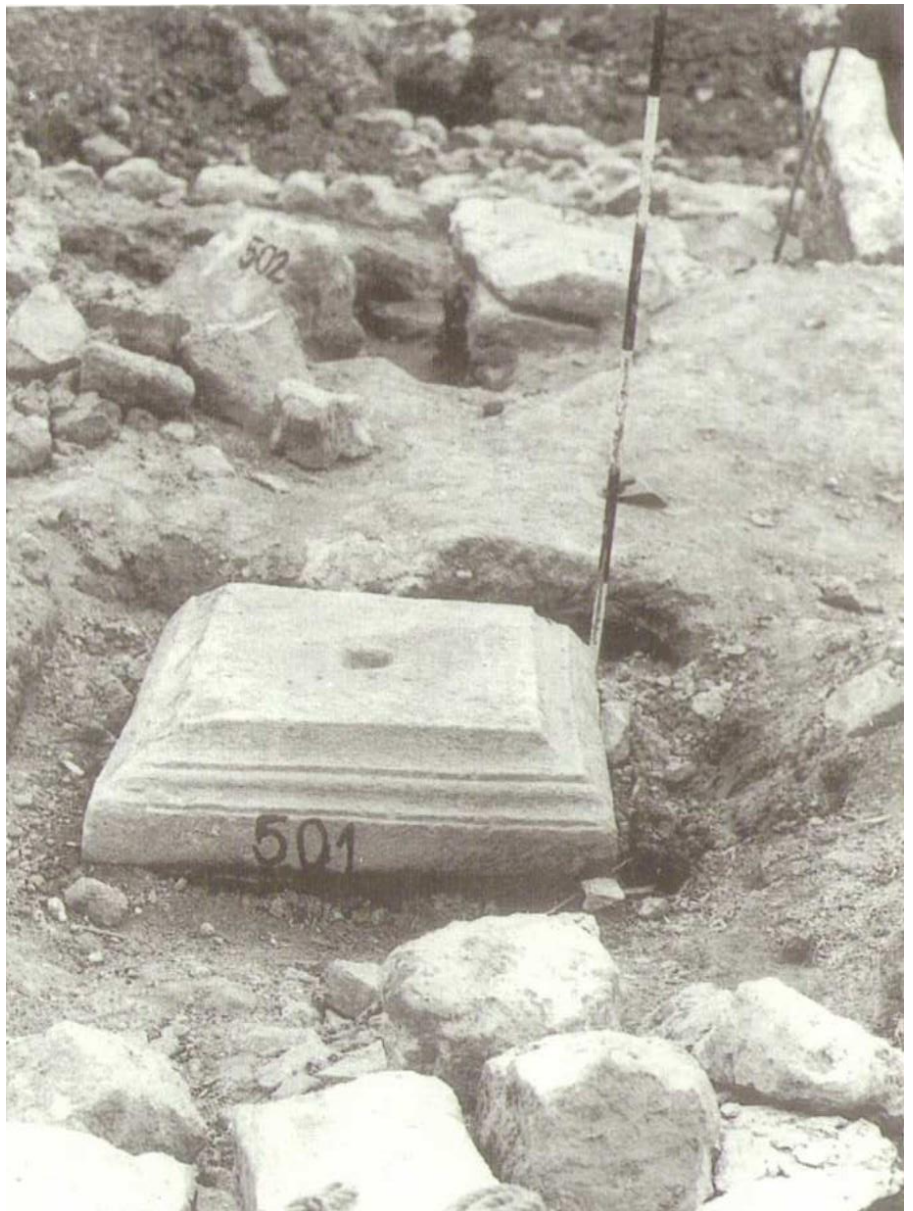
Az innen délre nyíló helység nyitott, vagy részben fedett átrium lehetett, utóbbira az oszloptöredékek utalnak. Az udvar közepén egy 90x90 centiméteres, 30 centiméter magas talpzat állt, rajta talán szoborral³¹. Innen délre két másfél méter széles lépcsőfok vezetett egy ajtóhoz, amely nem a középtengelyben, hanem attól nyugatra egy méterrel eltolva nyílt.³²

A következő helyiség 21 méter hosszú volt, hypocaustummal ellátva, rajta terrazzo padlóval, amit egy későbbi periódusban kettéosztottak³³, ám én a legkorábbi variációt követem.

Ettől az épülettől keletre 13 méterre egy kelet-nyugat hossz tengelyű épület feküdt, 8 méter széles homlokzattal, rajta 4,5 méter széles ajtónyílással, a nagyméretű, kétszárnyú ajtó sarokpántjának helye jól látható a küszöbön. A helyiség falai 30 centiméter vastagok, déli sarkánál vastag pillértöredék feküdt, feltételezhetően a homlokzat egykori eleme. Az épület pontos hossza nem ismert, mivel az ásatáson csak 5 méter

hosszan követhették az oldalfalait, ezután a mai utca vonala miatt nem áshattak. Gömöri szentélynek feltételezi. Előtte 5 méter széles út vezetett a forum déli porticusa felé.³⁴

A porticus előtt, a kövezeten 3 lovasszobor talpzata állt, erre méreteik alapján lehet következtetni, amik a kövezés elkészülte után kerülhettek oda, ugyanis a burkolaton állnak. Gömöri császárszobrok talpzatainak tartja őket³⁵, amiket egy-egy császár tartózkodására vagy áthaladására emeltek, ami megmagyarázná a hármasszámot, mivel a forum kiépítése után három császár haladt át a városon úton Savaria és Carnuntum között. Ez egyben keltezné

9. kép: Az átrium közepén talált szobortalpzat

³⁰ Gömöri: Scarbantia fóruma, 6.

³¹ Gömöri: Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia, 57.

³² Gömöri: Scarbantia fóruma, 11.

³³ Gömöri: Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia, 60.

³⁴ Gömöri: Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia, 62-64.

³⁵ Gömöri: Scarbantia fóruma 43.

is őket, mivel mindhárom esemény datálható, ami alapján az első szobor 179-180 környékén készülhetett, Marcus Aurelius tiszteletére³⁶.

A forum nyugati oldala hasonlóan a keletihez nehezen kutatható, a felette álló házak miatt. Gömöri a déli szakaszán, illetve később az északnyugati saroknál találta meg a kövezet szélénél húzódó vízvezető csatornát, mögötte három 30 centiméter magas lépcsővel, rajta későrómai ráépített fallal, ami azonban nem bizonyítja, hogy a korai periódusban is állt volna itt fal. A déli részen is éppígy jelentkezett a lépcső, amelynek tetején oszlopsor állhatott, mivel felette a földrétegben számos oszloptöredék feküdt.³⁷ 2010-ben Gabrielli is feltárt egy részletet a szegélyből és a lépcsőkből, az eddig ismert két részlet között. Ugyanezen az ásatáson került elő egy negyedik lovasszobor talpzata a kövezeten, ám arról nem találtam információt, hogy ez a kövezettel egy időben, vagy később készülhetett, sem a pontos helyéről, így ennek a megjelenítésétől eltekintek.

A lépcsősor tetején pódiumon álló épület állhatott/épületek állhattak, ám semelyik elképzelés nem bizonyítható további feltárások nélkül, ugyanis erről a részről nagyon kevés információ van. Annyi bizonyos, hogy az északi harmadban terrazzo padló feküdt, alatta nem volt nyoma hypocaustumnak³⁸. A tér hosszának nagyjából két harmadolópontjában előkerült a nyugati fal egy-egy kis szakasza, 14

méterre a lépcsőktől. A rövid szakaszon megállapítható volt a fal vastagsága (60 centiméter), illetve az, hogy belső fala vakolt, pirosra festett volt. Hypocaustumnak itt sem volt nyoma.³⁹

Az épület nyugati oldalán 5 méter széles járda húzódott, ami szegélykövekkel volt leválasztva az itt futó 6,7 méter széles Borostyánkő úttól. A szegélykövek között perselykövek is voltak.⁴⁰

10. kép: A nyugati oldalon feltárt lépcsők szűk kutatóárka a pincében

³⁶ Póczy: Scarbantia, 27.

³⁷ Gömöri: Scarbantia fóruma, 27.

³⁸ Gömöri: Scarbantia fóruma, 25-28.

³⁹ Gömöri: Scarbantia fóruma, 25-26.

⁴⁰ Gömöri: Scarbantia maradványai a soproni Fő téren és körzetében, 216.

VIII. Feltételezések

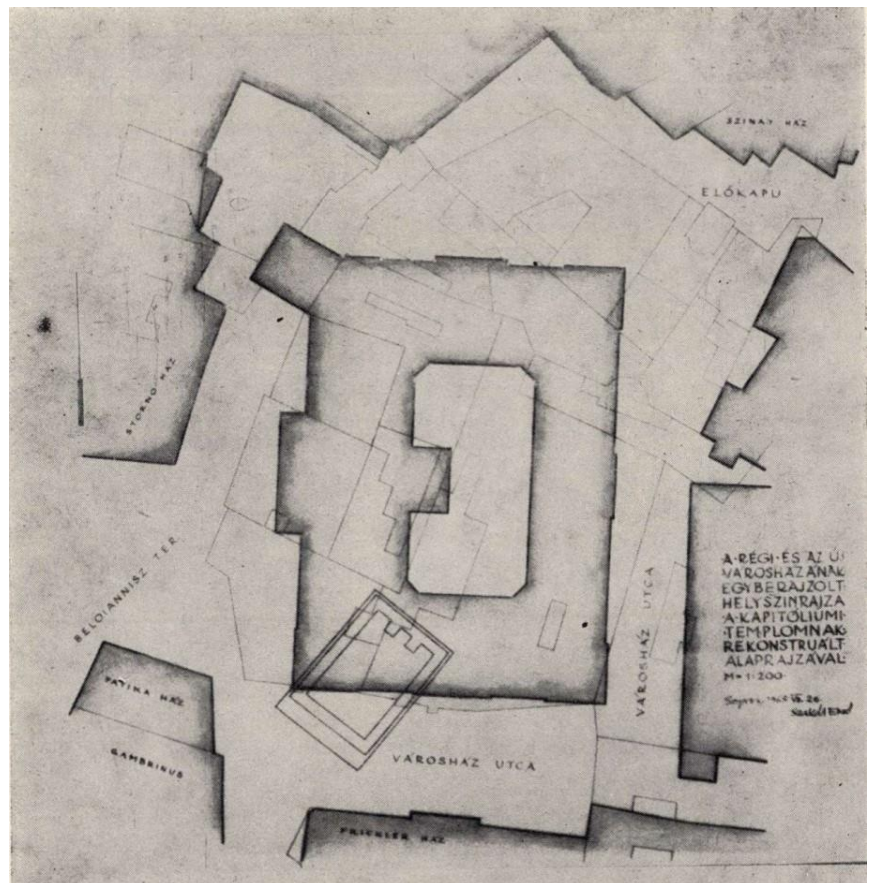
Miután összegyűjtöttem az elérhető adatokat a feltárásokról, ezekre épülő feltételezéseket tettem, melyek ugyan további kutatások nélkül nem bizonyíthatók, de az eddigi információk alapján a legvalószínűbbnek tűnnek. Itt felhasználtam Vitruvius Tíz könyv az építészetről c. művét, ahol az építészet általános szabályait, arányait írja le. A feltárt részek arra mutatnak, hogy az építők ismerték ezeket az elveket, és követték őket.

Egyik eset, amikor Vitruvius elvei alapján egészítettem ki az ismereteimet, az a Capitoliumi szentély lépcsőit illeti. Póczy ásatási felvételein csak két lépcsőfok látszik, ennek ellenére én valószínűsítom, hogy három lépcső lehetett, ugyanis a nyugati oldalon is három lépcsőfok vezet a térről az épülethez, és Vitruvius is alapvetésnek adja, hogy páratlan számú lépcső vezessen egy szentélyhez. Mivel ennek ellentmondó információt semelyik publikációban nem találtam, azt feltételezem, hogy a fényképek elkészülte után még folytatódott az ásatás, főképp, hogy Póczy leírja a lépcsők tetején álló oszlopok számát, amelyekből a fényképeken még semmi nem látszik, így azok nem mutathatják a feltárás utolsó állapotát.

Póczy állítása, miszerint a szentély 35 méter hosszú lenne, erősen kétséges, ugyanis Bella egyértelműen leírja, hogy az épülő Városháza pincéjében végzett feltárást⁴¹, és az udvaron nem, ami nagyjából 20 méterre van a fórum szegélyétől. Azt valószínűsítom, hogy Póczy ennél az adatnál a fórum insulát északról lezáró út és a szegély távolságát vette alapul, ami nagyságrendileg megfelel a 35 méternek. Bella leírása, majd Szakál Ernő pontosított helyszínrajza alapján⁴² a szentély hossza hozzávetőlegesen 16-20 méter lehet. Itt a pontosításhoz ismét Vitruviushoz fordultam, aki a szentély hosszát a szélesség kétszeresének adja meg. A falak vastagságát nem ismerem pontosan, de a fórum többi épülete alapján valahol 30-60 centiméter között lehet, én 50 centiméternek tekintem. Ez alapján 20,8 méternek kell adódnia, ami léptékében megfelel az ismert

adatoknak, hiszen bár ez alapján az északi fal már az udvar alá esne, de Bella beszámolójából úgy tűnik, csak a belső térben ázott, ami még az akkor épülő Városháza falai alá esik még.

A másik északi oldalon álló épületről még kevesebb információt találtam, de az előtte álló szobortalapzat felirata alapján vagy egy Herculesnek épített szentély lehetett az épület, vagy a

11. kép: Szakál Ernő pontosított helyszínrajza a Capitoliumi szentélyről Bella Lajos leírása alapján.

⁴¹ Bella: Scarbantiai emlékekről, 76.

⁴² Szakál: Hitelesítő ásatást kér Scarbantia kapitóliumának temploma!, 332.

császárkultuszé, ami előtt gyakran állt a mitológiai hős szobra⁴³. Méreteit hasonlónak veszem, mint a Capitoliumi szentélyé, mivel ennek ellentmondó információt nem találtam, és ez egy szimmetrikus képet adna az északi oldalnak, ami gyakori rendezőelv az ókori római építészetben.

A keleti oldal épületét összefüggőnek feltételezem, belső osztófalakkal, az északkeleti épülettől, melynek maradványai ma is láthatók, függetlennek, tekintve, hogy az az insulát északról határoló útra nyílik, míg a 90 centiméter vastag falú épület nagy eséllyel a forumra. Az osztófalakat a hypocaustum léte miatt feltételezem, ugyanis azt többnyire kisebb alapterületű terekben alkalmazták, mint egy 46 méter hosszú teremben.

A délkeleti oldalon álló szentélyt Vitruvius alapján én 16 méter hosszúnak feltételezem, ugyanazt a számítást alkalmazva, mint a Capitoliumi szentély esetében. A környéken talált számos Mercurius, Silvanus Augustus és Liber Pater tiszteletére szentelt oltár alapján⁴⁴ elképzelhető, hogy ezek valamelyikének volt szentelve, de ugyanígy lehetséges, hogy más istenség tiszteletére emelték, különösképp, hogy azokat a Borostyánkőúthoz találták meg, és mindhárom istenség szentélye gyakran nagyobb utak kereszteződésében, vagy azok mentén állt.

A déli udvar két oldalához egy-egy szárny kapcsolódott⁴⁵, azonban csak a keleti egy későbbi periódusáról találtam adatokat, így ennek esetében azt tételezem fel, hogy a fent említett 5 méter széles útig húzódott, így 8 méter szélességet kiadva. Ide az udvarból egy 1 méter széles ajtó nyílt.

A nyugati oldalon fekvő területről még ennyi információt sem találtam, csupán a rajzokra hagyatkozhattam, amik egy nagyjából az udvar felénél, tehát 5 méter körül elinduló falat mutatnak, ami párhuzamosan fut a porticust délről határolóval. Ajtót ebbe az irányba nem említ az udvarról a feltárásról szóló publikáció, feltételezem tehát, hogy a bejárat az oszlopcsarnok felől eshetett, ám a feltárt részen nem jelentkezett. Valószínűtlennek tartom, hogy közvetlenül a Borostyánkő útra nyílt volna, ugyanis az egy 18 méter hosszú, ám mindössze 5 méter széles teret eredményezne. Nagyobb esélyét látom, hogy emellett még egy terem vagy különálló épület helyezkedhetett el, ami nyílhatott a forum felé, vagy a Borostyánkőútra is.

A nyugati oldalon bár csak rövid szakaszokon, de a tér egymástól távolabb eső szakaszain egyaránt jelentkezett a lépcső, így feltételezhető, hogy az végigfut a teljes nyugati oldalon. Ennek ellenére nem bizonyos, hogy ezen az oldalon egyetlen hosszú épület állt, vagy több, egymástól független pódiumon álló. Gömöri itt feltételezi a basilicát a padlófűtés hiánya miatt,⁴⁶ hiszen az többnyire rövidebb tartózkodást igényel. Ez azonban nem zár ki más funkciókat, hiszen szentély éppúgy állhatott itt. Ami mindenképp különös, hogy a jelenlegi információk alapján csak a forum felé volt nyitott, hiszen a nyugati oldalon, a Borostyánkő út szintjéhez képest 1 méterrel magasabban volt a padlószint, a közvetlenül kapcsolódó járda miatt pedig a fal síkjából kiugró lépcső valószínűtlen. Ha volt is lépcső a nyugati oldalról, az csak a pódiumba mélyedve helyezkedhetett el, ami meglehetősen szokatlan lenne.

⁴³ Gömöri: Scarbantia fóruma, 41.

⁴⁴ Póczy: Scarbantia, 20., vö. Gömöri: Scarbantia fóruma, 44. és Gömöri: Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia, 64.

⁴⁵ Gömöri: Scarbantia fóruma, 14.

⁴⁶ Gömöri: Scarbantia fóruma, 42.

IX. A rajzok bemutatása

Elsőként az alaprajzot készítettem el, felületkitöltéssel jelezve az ismert falszakaszokat és területeket. Azt a lehetőséget mutatom be, ami Gömöri feltételezéseivel egyezve egyetlen épületet helyez a nyugati oldalra, ugyanis több kisebb épület esetén azok száma, mérete és egymáshoz való viszonya is minden bizonyítékot nélkülöző elképzelés lenne, annyi lehetséges variációval, amit bemutatni képtelenség lenne. Ezért ragaszkodom az egyetlen épület változatához, ami még így is számos variációt tesz lehetővé, az északi, keleti és déli falak különböző helyzetétől függően. Annyi bizonyos, hogy a keleti fal nem közvetlenül a lépcső tetején állt, így valószínűleg az itt álló oszlopok és a bazilika fala között el lehetett menni. Sokat azonban nem vehettem le a 14 méternyi szélességből, anélkül, hogy egy aránytalanul keskeny, hosszúkas teret hozzak létre.

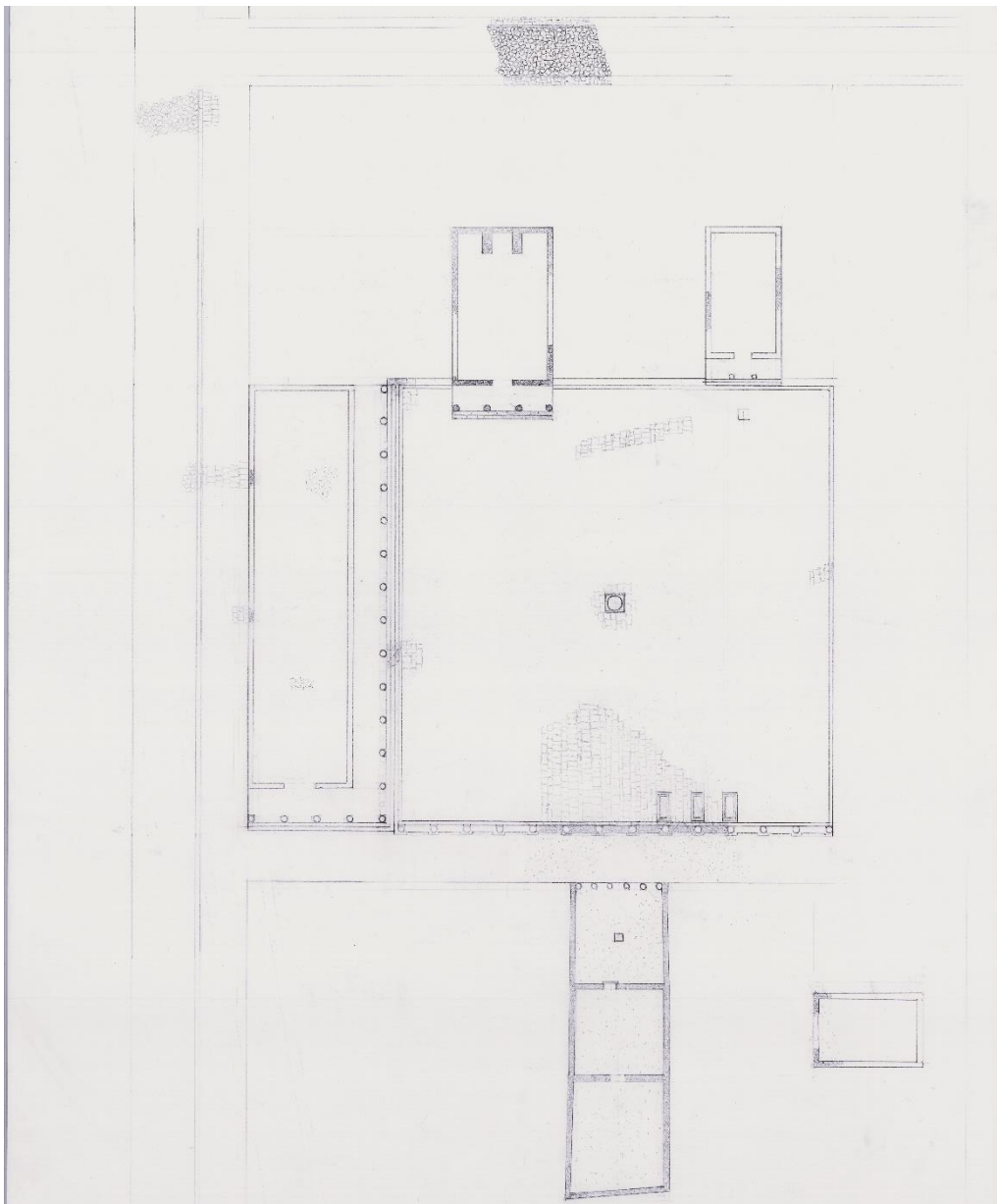
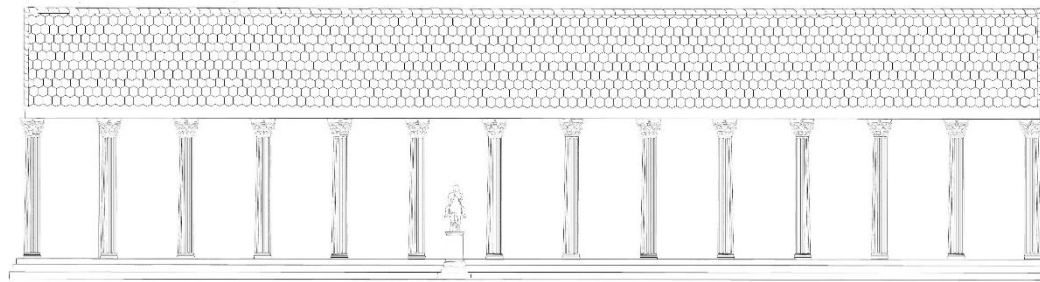
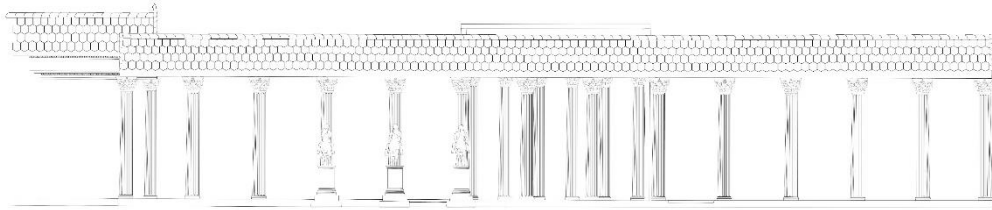
A végleges méretet végül megint csak Vitruvius segítségével döntöttem el. Az általa megadott öt templomfajtához tartozó oszlopsorok arányait használtam fel, alapul véve azt az 5,5 méter magas oszlopot, amelyet a belváros különböző pontjain végzett feltárásoknál előkerülő oszloptörédek alapján Hajnóczy Gyula rekonstruált.⁴⁷ Ez alapján számolva az öt fajtából egy mindössze 59 centiméter hiányt adott a 46 méter hosszón, ez volt az araiosztülosz. Vitruvius erről azt írja, hogy két oszlop között másik négynek kell elférnie, és az oszloptörzs legyen nyolcszor olyan magas, mint széles. Ez alapján egy oszlopköz 2,75 méternek adódik, amit levontam a 14 méterből, hogy egy oszlopköznyi táv adódjon a falig. Az így kapott épületem 11,25 méter szélesnek adódik, és ha továbbra is Vitruvius arányait követem, aki a basilica hosszát a szélesség minimum kétszeresének, maximum háromszorosának írja, akkor az épületem 33,75 méter hosszú lesz és marad 12,25 méter a tér hosszából. A lehető legnagyobb épülethosszot vettem, mivel azt feltételezem, hogy más építmény nem állt a tér ezen oldalán, vagyis a basilica nagy részét elfoglalja. Ez alapján adódott, hogy a hosszt a szélesség háromszorosának vegyem. Az épület két végére így két perisztíliumos szárnyat helyeztem, és egyben lehetővé tettem a feljutást a Borostyánkőút felől két lépcsővel.

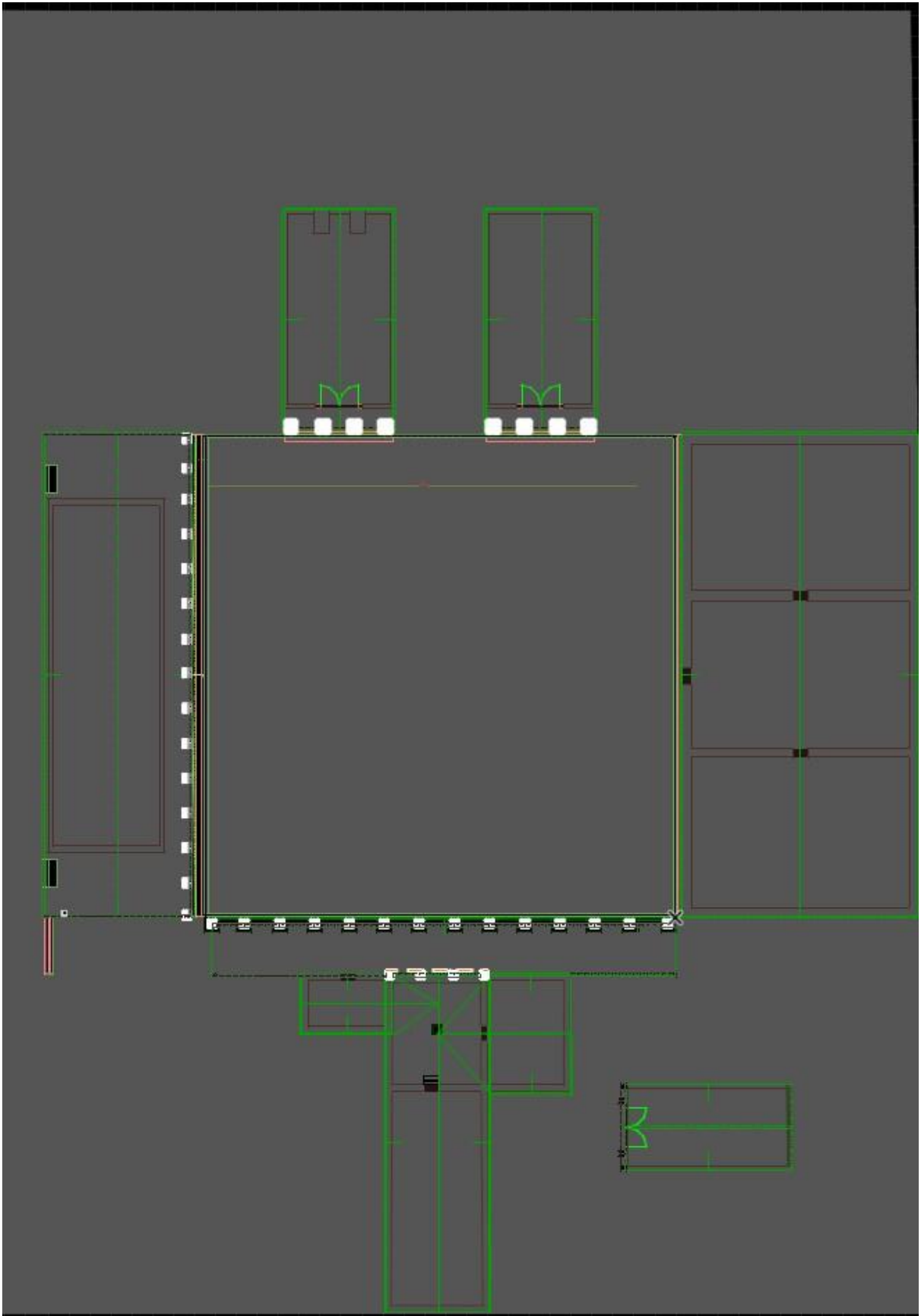
Bár sok üres terület maradt, adatok hiányában nem kíséreltem meg további épületeket helyezni ezekre a részekre, a nyugati oldal kapcsán leírtakhoz hasonló okokból. Csupán annyit jegyzek meg, hogy minden valószínűség szerint a délnyugati részen még állhatott szentélye Liber Paternek, Silvanus Augustusnak és Mercuriusnak, az azon a területen talált nagyszámú oltár miatt.

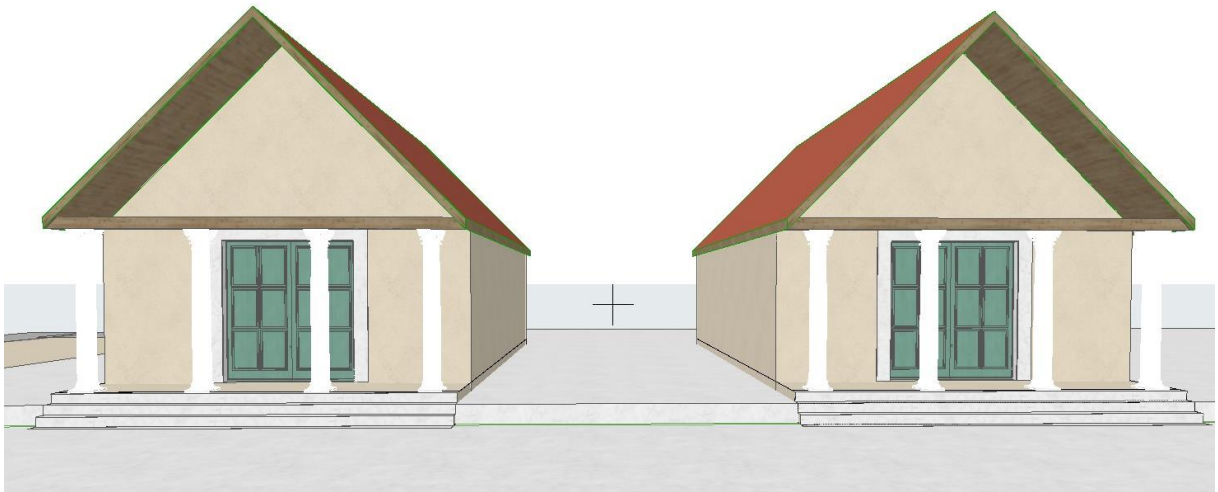
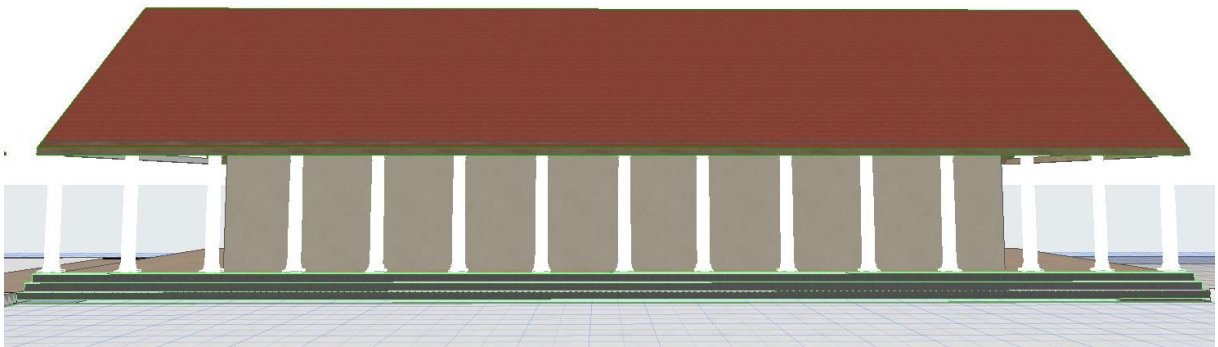
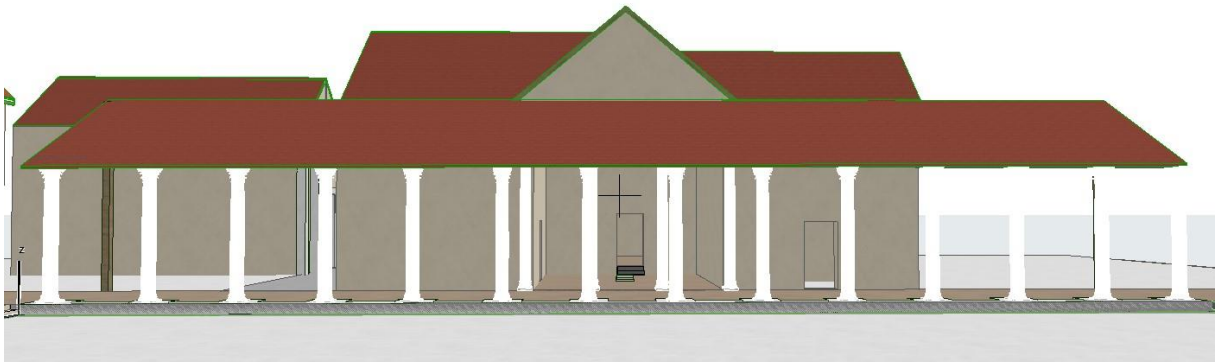
Az épületek 3 dimenziós megjelenítésekor még inkább a visszatérő, vagy Vitruviusnál leírt jellemzőkre hagyatkozhattam. Megtartottam a Hajnóczy-féle oszlopmagasságot, illetve a Capitóliumi szentély esetén az ismert részletekhez (négy oszlop és az épület szélessége) igazítottam. Ebben az esetben megint csak az araiosztülosz típusa tűnt a leginkább megfelelőbbnek, ezzel ugyanis az eddigiekhez nagyon hasonló, 5,2 méteres magasság adódott.

Alábbiakban korábbi kutatási fázisban kézzel, illetve digitális rajzolóprogrammal készített rajzaimat közlöm. Sorban a déli oldal porticusa, a basilica oszlopsora és a tér alaprajza, anyag jelölve az ismert részekkel. A következő oldalon pedig az Archicadben készülő modell jelenlegi alaprajza és utána négy oldal homlokzati nézete látható dél felől indulva nyugatra körbejárva.

⁴⁷ Gömöri: Scarbantia maradványai a soproni Fő téren és körzetében, 219.

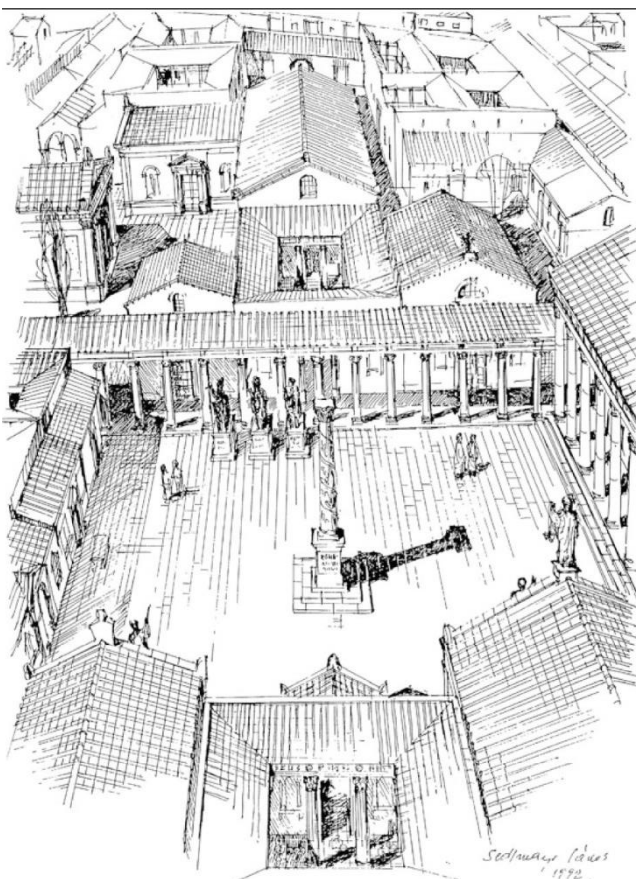

X. Jelenlegi megjelenítés

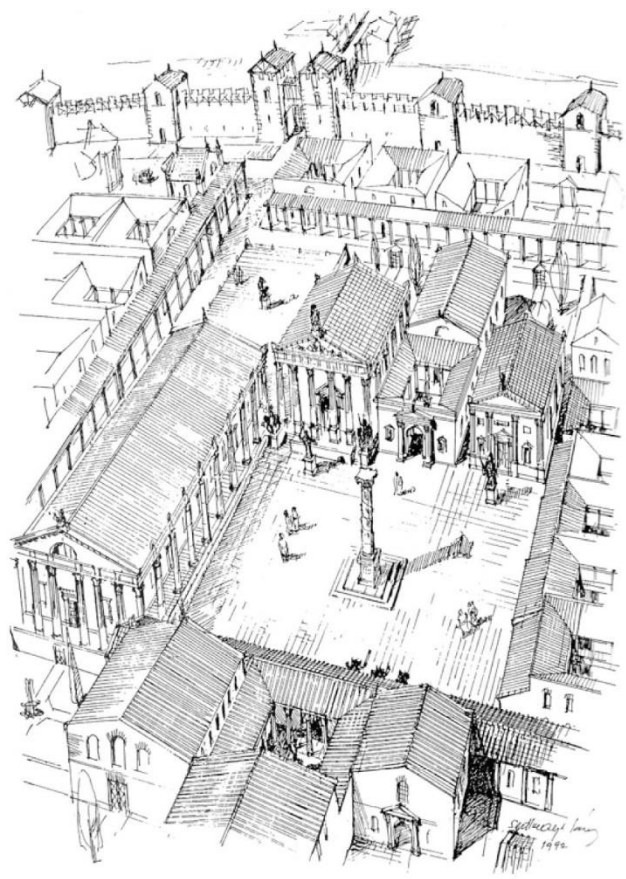
A forum két részlete látható ma is, az egyik, az eredeti helyén fekvő északkeleti saroképület néhány terme, a Városház utcai Scarbantia Régészeti Parkban. A másik a déli szegély középő része, két lovasszobor talapzattal, és a Hajnóczy-féle oszloprekonstrukcióval az eredeti helyén, ám visszaépítve, ugyanis a magas talajvízszint miatt a bemutatás lehetetlen lett volna eredeti helyzetükben, így a köveket Gömöri János irányításával beszámozták, kiemelték a helyükről, a bemutatóterület köré vízzáró betonmedencét öntöttek és ebbe helyezték vissza a köveket a ma látható állapotban. A bemutatótérben, ami a foghíjtelek helyén álló ház pincésztintje, elhelyezésre került számos oszloptöredék és szobortalapzat, amelynek eredeti helye ismeretlen, vagy a megépült ház be nem mutatott része alá esne. Számos töredék került a Soproni Múzeum raktárába, illetve Bella Lajos feltárása óta a Múzeum kőtárában látható a Capitoliumi triász töredékeiből összeillesztett szoborhármasa. A déli szegély bemutatóterében táblákon láthatók Sedlmayer János távlati rekonstrukciós

12. kép: A Capitoliumi triász 3 dimenziós pontfelője

13. kép: Sedlmayer János ábrázolása a forum északi feléről délre tekintve

14. kép: Sedlmayer János ábrázolása a forum déli feléről északra tekintve

rajzai, amik ugyan kidolgozottak, de mivel 1992-ben készültek, az azóta végzett ásatások eredményeit nem tudják bemutatni.

Ezen kívül a Capitoliumi triász szobrai mutatják összeillesztve az egykori Scarbantia központjának halvány lenyomatát, de rejtve marad a nekik otthont adó szentély, a déli porticus oszlopsora, a nyugati oldal pódiumon álló épülete...

Az utcán járó embernek csak a kövezet változása jelzi, hogy az egykori római város központja felett jár, és egy latin nyelvű tábla a curia felett magasodó ház falán:

HIC EST FORVM SCARBANTIAE

Ez itt Scarbantia fóruma

XI. Jövőbeli lehetőségek

Hosszabb távon a cél a látványosabb, közérthetőbb megjelenítés lehet, felhasználva a modern technika lehetőségeit. A hagyományos módon, táblákon megjelenhetnének az egykori homlokzatok rajzai a tér megfelelő oldalán, alattuk QR kóddal elérhető lehetne az adott oldal 3 dimenziós képe, vagy akár az egész insulácé. A modern technológia segítségével a jövőben talán lehetőségünk lenne bejárni a forumot fénykorában, legalább virtuálisan. Most csupán a legkorábbi periódusra koncentráltam, de a jövőben szeretném megjeleníteni a forum fejlődését, átalakulását, és az eddigi modellt fejleszteni amennyiben bármilyen új részlet kerül napvilágra a majd kétezer éve szunnyadó épületekből.

XII. Források

- Gömöri János, Scarbantia fóruma. Das Forum von Scarbantia, Soproni Szemle kiadványai, Új sorozat 14. 1985.
- Póczy Klára, Die Anfänge der Urbanisation in Scarbantia, In: Acta Archeologia Hungaria 23, 1971, 71-110.
- Gömöri János, Neue Erkenntnisse zur Topographie des Forums in Scarbantia, In: Carnuntum Jahrbuch 1991, 57-70.
- Póczy Klára, Scarbantia – Die Stadt Sopron zur Römerzeit, Budapest 1977.
- Bella Lajos, Scarbantiai emlékekről, In: Archeológiai Értesítő 14, 1894, 73-76.
- Szakál Ernő, Hitelesítő ásatást kér Scarbantia kapitóliumának temploma!, In: Soproni Szemle 1965, 4. szá, 330-334.
- Gömöri János, Scarbantia/Sopron városrégészeti kutatása, A borostyánkő út tájai és emlékei, Sopron 1999, 110-116.
- Gömöri János, Scarbantia maradványai a soproni Fő téren és körzetében. Régészeti kutatások 1971 és 2003 között (Remains of Scarbantia under the Main Square of Sopron) In: Kő kövön/Stein auf Stein, Festschrift für Ferenc Dávid, Budapest, 2013. 213-224.
- Vitruvius, Tíz könyv az építészetről, Szeged, 2009.